

УДК 94(477):351.862.4-029:6]323.13:316.647.6“1970”
DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/55-2-2>

Богдан ПАСКА,
orcid.org/0000-0002-5452-5254
кандидат історичних наук,
асистент кафедри історії України і методики викладання історії
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
(Івано-Франківськ, Україна) paskabogdan@i.ua

ОПЕРАТИВНО-ТЕХНІЧНІ ЗАСОБИ КДБ У БОРОТЬБИ ПРОТИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ В 1970-Х РР.

Метою статті є всебічний аналіз ключових оперативно-технічних засобів (ОТЗ) Комітету державної безпеки (КДБ), які використовувалися для боротьби проти учасників українського національного руху в 1970-х рр. Основою джерельної бази є документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ) та спогади учасників дисидентського руху (Віталія Шевченка і Світлани Кириченко). Методологічною основою статті виступили принципи об'єктивності, історизму, всебічності, наступності, а також комплекс загальнонаукових та спеціально-історичних методів. Наукова новизна дослідження полягає в тому, що дана проблема досі не стала предметом повноцінного вивчення в сучасній українській історіографії. Автор приходить до висновку, що використання ОТЗ було важливою складовою оперативної роботи КДБ проти українських дисидентів у 1970-х рр. Ключовими їх завданнями були отримання сигналів про антирадянську діяльність, збір інформації про учасників дисидентського руху, забезпечення оперативного контролю за їх діями, вчинення прямих диверсій. Найбільш поширеними заходами були негласні обшуки і прослуховування помешкань; допоміжну роль виконували контроль об'єктів за допомогою хімічних засобів, використання прихованих мікрофонів, оптичної та відеоапаратури. Абсолютну більшість документально зафіксованих у 1970-х рр. випадків використання ОТЗ було реалізовано в Києві; окремі дії проводилися також у Львові та Івано-Франківську. Як правило, комплексне застосування працівниками КДБ декількох ОТЗ та їх паралельний ужиток із роботою агентурної мережі давали кращі результати у боротьбі проти дисидентів. Водночас серед труднощів використання ОТЗ у середині 1970-х рр. варто виділити брак техніки і відповідних спеціалістів (особливо це стосується роботи з хімічними засобами), а також освідомленість окремих дисидентів про можливість використання проти них працівниками КДБ секретних методів роботи.

Ключові слова: Комітет державної безпеки (КДБ), оперативно-технічні засоби, український національний рух, український дисидентський рух, радянський режим, репресії, справа «Блок».

Bohdan PASKA,
orcid.org/0000-0002-5452-5254
Candidate of Historical Sciences,
Assistant at the Department of History of Ukraine and Methods of Teaching History
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
(Ivano-Frankivsk, Ukraine) paskabogdan@i.ua

OPERATIONAL AND TECHNICAL MEANS OF THE KGB IN THE CONFRONTATION AGAINST THE UKRAINIAN NATIONAL MOVEMENT IN THE 1970S

The purpose of the article is a comprehensive analysis of the key operational and technical means (OTM) of the Committee for State Security (KGB), which were used to fight the participants of the Ukrainian national movement in 1970. The basis of the source base is the documents of the Sectoral State Archives of the Security Service of Ukraine (SSA SBU) and the memoirs of the participants of the dissident movement (Vitalii Shevchenko and Svitlana Kyrychenko). The methodological basis of the article is the principles of objectivity, historicism, comprehensiveness, continuity, as well as a set of general scientific and special historical methods. The scientific novelty of the research lies in the fact that this problem has not yet become the subject of a full-fledged study in modern Ukrainian historiography. The author concludes that the use of OTM was an important component of the operational work of the KGB against Ukrainian dissidents in 1970s. Their key tasks were to obtain signals about anti-Soviet activity, to collect information about the participants of the dissident movement, to ensure operational control over their activities, to commit direct sabotage. The most common measures were secret searches and wiretapping of apartments; an auxiliary role was played by the control of objects with the help of chemical means, the use of hidden microphones, optical and video equipment. The absolute majority of cases of use of OTM documented in the 1970s were implemented in Kyiv; separate actions were also carried out in Lviv and Ivano-Frankivsk. As a rule, the integrated use of several OTM by KGB employees and their parallel use with the work of

the agent network gave better results in the fight against dissidents. At the same time, among the difficulties of using OTM in the mid-1970s, it is worth highlighting the lack of equipment and appropriate specialists (especially when working with chemical agents), as well as the awareness of individual dissidents about the possibility of KGB employees using secret methods of work against them.

Key words: State Security Committee (KGB), operational and technical means, Ukrainian national movement, Ukrainian dissident movement, Soviet regime, repressions, the case "Block".

Постановка проблеми. Комітет державної безпеки (КДБ) при Раді Міністрів (РМ) Української Радянської Соціалістичної Республіки (УРСР) був ключовим знаряддям радянського режиму у протистоянні з українським національним рухом 1950-х – 1980-х рр., який в цей період набрав форми дисидентства. Зусиллями КДБ здійснювався контроль за радянським суспільством та боротьба проти інакودумства в рамках тоталітарної системи. Українські дисиденти піддавалися постійному тиску, «профілактиці» та репресіям зі сторони КДБ, результатом чого стали дві хвилі арештів у середовищі інтелігенції в 1965–1966 та 1972–1973 рр. Валентин Мороз у написаному під час ув'язнення в мордовських колоніях есе «Репортаж із заповідника імені Берія» іменував КДБ «рефрижератором, в якому на кілька десятирчч заморозили духовний розвиток суспільства» (Мороз, 1975: 47–48). Репресивна діяльність КДБ набула особливо інтенсивних масштабів в 1970-х рр., коли республіканське відомство очолював Віталій Федорчук. Під час своєї роботи працівники КДБ використовували цілий ряд неофіційних, секретних, т. зв. оперативних методів для забезпечення всебічного контролю над дисидентським середовищем, які слугували вагомим доповненням до судових репресій. До їх числа належали, зокрема, агентурна мережа, служба зовнішнього спостереження, контроль за кореспонденцією та оперативно-технічні засоби (ОТЗ). Розсекречення документації колишніх архівів КДБ уможливило всебічне наукове дослідження цієї сторони діяльності радянської спецслужби.

Аналіз основних досліджень. Вивчення позасудових методів, які використовували працівники КДБ проти учасників українського дисидентського руху, тільки набирає обертів в сучасній вітчизняній історіографії. Зокрема, робота КДБ у боротьбі з учнівськими проявами антирадянської поведінки аналізується у статті Юрія Каганова (Каганов, 2017); розправа над студентами-істориками Львівського університету в 1972–1973 рр. представлена у розвідці Руслана та Ганни Сіромських (Сіромський Р., Сіромська Г., 2017); форми і прийоми дискредитації українського дисидентства стали предметом дослідження Тараса Ковалевича (Ковалевич, 2019–2021). Перелік ключо-

вих оперативно-технічних засобів КДБ подано в посібнику «Архіви КГБ для медіа», підготовленому співробітниками Центру досліджень визвольного руху (Бірчак та ін., 2018). Проте проблема аналізу використання КДБ цих засобів для боротьби проти українських дисидентів досі не отримала повноцінного вивчення. Основою джерельної бази статті є документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ) та спогади учасників дисидентського руху (Інтерв'ю з Віталієм Шевченком, 1998; Кириченко, 2013).

Мета статті – всебічний аналіз ключових оперативно-технічних засобів КДБ, які використовувалися для боротьби проти учасників українського національного руху в 1970-х рр.

Виклад основного матеріалу. Весь комплекс методів боротьби КДБ проти українського національного руху 1950-х – 1980-х рр., можна поділити на дві групи: слідчі (судові) та оперативні (позасудові). Вагоме місце серед оперативних методів відводилося використанню підставних агентів та служби зовнішнього спостереження (служба «НН» (від рос. «наружное наблюдение»; на жаргоні КДБ – «Николай Николаевич»). Завданням останньої були здійснення негласного стеження за діями дисидентів під час їх перебування на вулиці, у транспорті чи в громадських місцях. Оперативні співробітники та працівники служби «НН» у своїй діяльності часто використовували т. зв. оперативно-технічні заходи – сплановані дії, пов'язані з таємним застосуванням оперативної техніки. Серед них, зокрема, були такі заходи:

- захід «Д» (на жаргоні КДБ – «Дмитрий») – негласний обшук;
- захід «Т» («Татьяна») – прослуховування об'єкта спостереження через провідні та радіоканали;
- захід «У» – встановлення спецтехніки (фото та відеоапаратури) на об'єкті;
- захід «О» («Ольга») – спостереження в приміщеннях за допомогою оптичної та відеоапаратури;
- захід «Спутник» (або «С») – використання прихованих на тілі мікрофонів;
- захід «Н-Экстра» – мікрофонний контроль за об'єктом на 6–8 годин;

– захід «М» – прослуховування міжнародних ліній не більше, ніж на 20 днів;

– захід «Е» – злам сейфів, столів валіз для виїмки чи таємного фотографування інформації;

– захід «ЕФ» – таємне фотографування задля отримання документальних компрометаційних матеріалів;

– захід «МРТ» («МТ») – перлюстрація (таємна читка) пошти та контроль об'єкта за допомогою хімічних засобів (Бірчак та ін., 2018: 146–147).

ОТЗ поряд із агентурним апаратом, контролем за кореспонденцією (службою «ПК»), службою зовнішнього спостереження та заходами оперативно-слідчого характеру відігравали важливу роль у процесі отримання КДБ сигналів про діяльність конкретних осіб у руслі українського національного руху. У навчальному посібнику 1978 р., присвяченому особливостям боротьби радянської контррозвідки із «підривною діяльністю ворожих націоналістичних елементів» говорилося про те, що використання ОТЗ є найбільш доцільним «у той час і в тих місцях, де націоналістичні елементи організують свої зібрання, обговорюють плани спільних дій, готуються до здійснення конкретних ворожих проявів». Досить часто ці заходи застосовувалися також для контролю за зустрічами дисидентів із представниками української діаспори, які приїжджали до УРСР як туристи та намагалися всіляко сприяти розгортанню опозиційного руху (Оловяников и др., 1978: 158).

У результаті аналізу доповідних записок КДБ при РМ УРСР до загальносоюзного КДБ за 1970-ті рр., присвячених боротьбі проти дисидентів у рамках справи групової оперативної розробки «Блок», вдалося зафіксувати використання спецслужбою таких ОТЗ, як «Д», «Т», «О», «Спутник» та «МРТ». Їх застосування задокументовано починаючи як мінімум з кінця 1960-х рр., коли чимало київських та львівських дисидентів вже піддавалися слуховому контролю (заходу «Т») зі сторони КДБ (Судовий процес, 2021: 597). Важливу роль ОТЗ відіграли в розправі над істориком В. Морозом. Під час оперативних заходів КДБ його помешкання у м. Івано-Франківську в 1969 р. було обладнано системою прослуховування. Напередодні офіційного обшуку в справі історика у квітні 1970 р. в його квартирі було проведено негласний обшук (захід «Д»), під час якого виявлено чорнові рукописи та машинописні тексти есе «Хроніка опору» та «Серед снігів». Зрештою, ці матеріали були вилучені через декілька днів під час офіційного обшуку, що значно спростило організацію майбутніх судових репресій проти В. Мороза (Судовий процес, 2021: 597–599).

Аналіз аналітичних доповідних записок КДБ по справі «Блок» дозволяє скласти приблизне уявлення про масштаби застосування працівниками КДБ оперативно-технічних заходів для боротьби проти середовища українського шістдесятницького правозахисту. У вказаних документах за 1974–1976 рр. згадується про як мінімум 10 випадків проведення негласних обшуків (заходу «Д»); 9 дисидентських помешкань, які прослуховувалися через провідні та радіоканали (захід «Т»); 3 спроби використання контролю об'єкта спостереження за допомогою хімічних засобів («МРТ»); 2 квартири, оснащені оптичною або відеоапаратурою (захід «О»); 2 випадки використання агентами КДБ прихованого на тілі мікрофону (захід «Спутник»). Можна зробити висновок, що ключовими для роботи КДБ були саме заходи «Д» та «Т», натомість «МРТ», заходи «О» та «Спутник» відігравали допоміжну роль. Що стосується географії використання ОТЗ, то абсолютна більшість описаних у доповідних записках випадків стосувалися столиці УРСР – м. Києва. Зокрема, із 10-ти таємних обшуків 8 було здійснено у Києві, і тільки 2 – у Львові. Усі документально зафіксовані випадки використання прослуховування та візуального контролю приміщень в рамках справи «Блок» було реалізовано саме в Києві. Звичайно, не викликає сумніву той факт, що реальні кількісні та територіальні масштаби застосування ОТЗ проти українських дисидентів були значно ширшими.

Одним із найбільш поширених та важливих для КДБ оперативно-технічних засобів був негласний (таємний) обшук (захід «Д»). Такі обшуки проводилися працівниками КДБ у помешканнях дисидентів в той період, коли їх не було вдома. Метою заходу «Д», як правило, була перевірка тієї чи іншої інформації про діяльність інакодумців, пошук забороненої літератури і самвидаву. Інколи за певний проміжок часу після таємного обшуку проводилися офіційні обшуки у тих самих приміщеннях. Під час цих обшуків слідчі вилучали знайдені раніше матеріали, які в подальшому використовувалися під час судових розправ як докази антирадянської діяльності підозрюваних.

Зокрема, у першій половині 1974 р. саме за допомогою заходу «Д» працівники КДБ отримали підтвердження факту зберігання київською літературознавицею Михайлиною Коцюбинською на своїй квартирі памфлетів антирадянського характеру, які вийшли з-під пера письменника Бориса Антоненка-Давидовича (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1035. Арк. 167). У ході таємного обшуку за місцем роботи кочегара київського заводу «Сокіл»

Ю. Смирного, який мав знайомства із дисидентами Юрієм Бадзьом, Оксаною Мешко та Б. Антоненко-Давидовичем, було виявлено, що він зберігає заборонену літературу старого дорадянського видання. Таким способом було підтверджено інформацію про наміри Ю. Смирного створити таємну громадську бібліотеку для вільного, позачензурного вивчення філософії та інших суспільних наук (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1047. Арк. 57–58).

У 1975 р. в розробку КДБ потрапив Олекса Ставицький – колишній науковий співробітник Інституту літератури Академії наук УРСР – який підозрювався в авторстві деяких матеріалів, розміщених у самвидавньому часописі «Український вісник». З метою створення сприятливих умов для проведення заходу «Д» в одну з кімнат його квартири, що здавалася приїжджим, було підселено двох секретних співробітників КДБ. У результаті таємного обшуку було знайдено та відфотографовано заборонену літературу й рукописи О. Ставицького, його особистий щоденник із записами про політв'язня Івана Світличного та інших об'єктів справи «Блок» (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1047. Арк. 61).

Таємний обшук було досить успішно використано працівниками КДБ з метою виявлення редакції відновленого в 1974 р. журналу «Український вісник» (№ 7–8). У вересні 1975 р. в результаті оперативних заходів у поле зору КДБ потрапив львів'янин Роман Наконечний, заступник директора магазину «Мистецтво», який виконував функції посередника між видавцями часопису Олесем Шевченком (м. Київ) та Степаном Хмарою (м. Червоноград Львівської обл.). У результаті проведеного на його квартирі заходу «Д» було знайдено трактат Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», 30 відкриток із рукописними текстами антирадянського змісту і непрямою фотоплівку. Після проявки цієї плівки у лабораторії львівського управління КДБ виявилось, що на ній зафіксовано машинописний текст № 9 «Українського вісника». Очевидно, плівка призначалася для передачі за кордон, подальшого опублікування й поширення нового номера журналу. Задля недопущення такого розвитку подій працівники КДБ таємно замінили вказану фотоплівку іншою, спеціально виготовленою в лабораторії. Нова плівка зовні була повністю ідентична до вилученої, проте фотографії з неї було неможливо проявити (було імітовано ознаки несправності фотоапарата) (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1047. Арк. 65–66). Таким чином, у результаті використання таємного обшуку черговий номер «Українського вісника» так і не побачив світ та зберігся тільки в оперативній документації КДБ.

Часто захід «Д» використовувався в комплексі з роботою агентури. Зокрема, наприкінці 1975 р. агентка КДБ «Зигмунд», яка працювала із львівськими дисидентками Любомирою Попадюк та Атеною Пашко, отримала інформацію про те, що вони мають у своєму розпорядженні значну кількість самвидавних документів і планують їх передачу за кордон. Судячи із доносу «Зигмунд», ці матеріали зберігались у кульках із крупною на квартирі їх спільної знайомої Марії Гель, дружини політв'язня Івана Геля. Під час таємного обшуку в засипаних крупною целофанових пакетах дійсно було виявлено 12 рукописних документів, виготовлених політв'язнями Данилом Шумуком, Василем Романюком, Михайлом Осадчим, Богданом Ребриком, Святославом Караванським, Іваном Гелем та ін. У січні 1976 р. ці рукописи М. Гель привезла в Москву і передала місцевій правозахисниці Людмилі Алексєєвій. Оскільки більшість вказаних матеріалів вже раніше було опубліковано за кордоном, керівництво КДБ дало вказівку не перешкоджати їх передачі з метою закріплення позицій агентури у середовищі дисидентів (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1054. Арк. 115–116).

Основним завданням заходу «Т» (слуховий контроль приміщень за допомогою провідних і радіоканалів) було прослуховування приватних розмов між дисидентами у їх помешканнях. У такий спосіб, зокрема, контролювалися розмови Бориса Антоненка-Давидовича, Дмитра Чередниченка, Зіновії Франко, Юрія Бадзя та його дружини Світлани Кириченко, Оксани Мешко, Віталія Шевченка, Олесея Шевченка та ін. (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1054. Арк. 110–118). Наприкінці 1975 р. було прийнято рішення обладнати необхідною для проведення заходу «Т» апаратурою квартиру вище згаданого робітника Ю. Смирного задля в'ясування характеру його бесід із читачами таємної громадської бібліотеки, яку він планував організувати (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1054. Арк. 111). Із метою організації слухового контролю за помешканням Ю. Бадзя, у квартирі поверхом вище було спеціально розселено співробітника КДБ з сім'єю. У підлозі цієї квартири було встановлено прослуховувальну апаратуру, яка функціонувала на протязі декількох років (Кириченко, 2013: 323–324). Оскільки об'єкт справи «Блок», пенсіонер Кіндрат Сторчак через хворобу більшу частину 1976 р. через хворобу провів у лікарні, зміст його бесід із відвідувачами контролювався КДБ за допомогою слухового контролю палати заходом «Т» (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1054. Арк. 113). Одним із завдань агентури КДБ було сприяння тому, щоб важливі розмови між дисидентами відбувалися саме в квартирах,

обладнаних необхідною для прослуховування апаратурою.

Допоміжну роль у процесі збору інформації про дисидентів відігравали спостереження в приміщеннях за допомогою оптичної та відеоапаратури (захід «О») та використання агентами під час спілкування з об'єктами розробки захованих в одязі мікрофонів (захід «Спутник»). Захід «О», зокрема, застосовувався працівниками КДБ під час оперативних дій, пов'язаних із розслідуванням появи № 7–8 нелегального часопису «Український вісник». Відеоапаратурою протягом 1975–1976 рр. було обладнано київську квартиру Д. Чередниченка, а також помешкання Ю. Бадзя та С. Кириченко (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1054. Арк. 110). Захований в одязі мікрофон використовував агент КДБ «Васильєв» у лютому 1975 р. під час розмов із А. Пашко, намагаючись отримати інформацію про відновлення виходу «Українського вісника» (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1043. Арк. 71–72). Очевидно, ці заходи не отримали значного поширення станом на середину 1970-х рр. через брак або недосконалість необхідних технічних засобів.

Досить специфічним засобом оперативно-технічного характеру, який використовувався проти українських дисидентів, був захід «МРТ» («МТ») – перлюстрація пошти та контроль об'єкта за допомогою хімічних засобів. Під час застосування «МРТ» на особисті речі об'єкта наносилися спеціальні хімічні «мітки». Торкаючись цих речей, людина переносила мітки на поштову кореспонденцію чи документи самвидаву. Відповідні матеріали потім виявляли на поштових відділеннях і брали під оперативний контроль (Бірчак та ін., 2018: 147–148). Завдяки використанню «МРТ» оперативні працівники КДБ мали змогу фіксувати й контролювати канали передачі самвидавної літератури в дисидентському середовищі. Зокрема, у вересні 1975 р. використання хімічних засобів допомогло кадебістам відстежити передачу Ю. Бадзьом двох рукописів авторства політв'язнів Зіновія Антоноюка та Ігоря Калинця для публікації у № 9 самвидавного часопису «Український вісник» спочатку до київських журналістів О. Шевченка та В. Шевченка, а потім – через львів'янина Романа Наконечного до головного редактора журналу Степана Хмари (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1047. Арк. 63–65). У такий спосіб у поле зору КДБ потрапили всі ключові учасники відновлення випуску «Українського вісника» в середині 1970-х рр.

Часто для досягнення певних важливих для КДБ цілей використовувалося декілька ОТЗ у

комплексі. Наприклад, у 1975–1976 рр. для отримання рукопису «антирадянської» монографії Ю. Бадзя «Право жити», яку він писав протягом 5-ти років, використовувалися заходи «Т», «О», «Д», «МРТ», а також агентурна мережа та служба зовнішнього спостереження «НН». Спочатку, 19 листопада 1975 р. завдяки якісному слуховому та візуальному контролю за квартирою дисидента вдалося зафіксувати і виявити в його помешканні 28 сторінок рукопису «Права жити» та опрацювати їх хімічними засобами. Потім було встановлено, що об'єкт таємно відніс свою працю в квартиру знайомого науковця В. Гаврилюка. А у січні 1976 р. співробітникам КДБ вдалося негласно проникнути в це помешкання, виявити і відфотографувати рукопис Ю. Бадзя на 626 аркушах (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1054. Арк. 110). Сам дисидент та його дружина в цей час навіть не підозрювали, що зі змістом «Права жити» вже ознайомлені оперативні працівники КДБ.

Тим не менше, під час використання ОТЗ проти учасників українського дисидентського руху в середині 1970-х рр. працівники КДБ стикалися із певними труднощами та проблемами. Зокрема, в березні 1975 р. керівництво КДБ при РМ УРСР доповідало в Москву про нестачу наявних ОТЗ та їх недосконалість. У штаті КДБ було обмаль спеціалістів із проведення заходу «МРТ», що не дозволяло посилити якість контролю за поширенням самвидавних матеріалів, оперативно встановлювати місця їх зберігання, розмноження та способи передачі за кордон (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1043. Арк. 83). Станом на листопад 1975 р. проблему із «МРТ» так і не було вирішено; керівництво КДБ вказувало на обмежену кількість необхідних для проведення цього заходу приладів, які були недостатньо надійними в експлуатації (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1047. Арк. 78). Проте вже доповідна записка від 14 серпня 1976 р. (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1054. Арк. 105–130) не містила суттєвих нарікань на нестачу оперативно-технічних засобів (в першу чергу «МРТ»), що може свідчити про часткове виправлення цього недоліку.

Окремі учасники українського дисидентського руху (Ю. Бадзьо, Д. Чередниченко, О. Мешко, О. Шевченко, В. Шевченко, брати Михайло і Богдан Горині, С. Хмара та ін.) знали про можливість використання працівниками КДБ проти них оперативно-технічних засобів, що теж створювало труднощі для роботи спецслужби. Зокрема, Ю. Бадзьо залишав у себе на квартирі до 10 спеціальних міток, які дозволяли йому зафіксувати сліди ймовірного таємного обшуку, намагався фотоспособом перевірити наявність на самвидавних

матеріалах хімічних речовин (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1054. Арк. 110). Чимало дисидентів спеціально не зберігали вдома чи на роботі заборонену літературу, щоб усунути можливість її виявлення під час такого обшуку. Так, у першій половині 1976 р. під час проведення заходу «Д» на квартирі О. Мешко в Києві працівникам КДБ не вдалося виявити рукопис її об'ємної праці правозахисного характеру (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1054. Арк. 114). Журналіст Віталій Шевченко у липні 1976 р., зауваживши підозріле стеження на його будинком, зумів за декілька днів до проведення в його помешканні негласного обшуку переховати наявні там матеріали самвидаву, в такий спосіб уникнувши можливого арешту та судового переслідування (ГДА СБУ. Ф. 16. Спр. 1054. Арк. 116–117). Пізніше В. Шевченко так згадував ці події: «Перший обшук у мене провели таємний, 1976 року, бо їм надходили дані, що секретер у мене утриманий самвидавом... Я зауважив, що слідкують за членами моєї сім'ї... Раз так, то я згріб всі ті найнебезпечніші для мене речі... взяв у рюкзак і виніс» (Інтерв'ю з Віталієм Шевченко, 1998). Чимало дисидентів здогадувалися про прослуховування своїх квартир і намагалися проводити зустрічі з однодумцями та спілкуватися на «заборонені» теми поза їх межами. Для вирішення цієї проблеми кадебістам рекомендувалося приділяти особливу увагу т. зв. «оперативно-технічній розвідці», за допомогою якої слід було вирішувати питання додаткового маскування техніки, визначати способи її установки та вилучення (Оловянников и др., 1974: 117).

Висновки. Таким чином, використання ОТЗ було важливою складовою оперативної роботи КДБ проти українських дисидентів у 1970-х рр. Ключовими завданнями ОТЗ були отримання сигналів про антирадянську діяльність, збір інформації про учасників дисидентського руху, забезпечення оперативного контролю за їх діями, вчинення прямих диверсій. Найбільш поширеними заходами були негласні обшуки і прослуховування помешкань; допоміжну роль виконували контроль об'єктів за допомогою хімічних засобів, використання прихованих мікрофонів, оптичної та відеоапаратури. Абсолютну більшість документально зафіксованих у 1970-х рр. випадків використання ОТЗ було реалізовано в Києві; окремі дії проводилися також у Львові та Івано-Франківську. Як правило, комплексне застосування працівниками КДБ декількох ОТЗ та їх паралельний ужиток із роботою агентурної мережі давали кращі результати у боротьбі проти дисидентів. До найбільш успішних диверсійних акцій КДБ, проведених із залученням ОТЗ, можна віднести вилучення фотоплівки із № 9 часопису «Український вісник», відстеження дисидентів, що працювали над відновленням журналу (вересень 1975 р.), а також отримання тексту рукопису праці Ю. Бадзя «Право жити» (січень 1976 р.). Водночас серед труднощів використання ОТЗ у середині 1970-х рр. варто виділити брак самої техніки і відповідних спеціалістів (особливо це стосується роботи з хімічними засобами), а також освідомленість окремих дисидентів про можливість використання проти них працівниками КДБ секретних методів роботи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бірчак В., Довженко О., Когут А., Макаров Ю., Попович О., Ясиневич Я. *Архіви КГБ для медіа : Посібник*. К. : К.І.С., 2018. 216 с.
2. ГДА СБУ – Галузевий державний архів Служби безпеки України.
3. Інтерв'ю з Віталієм Шевченко. Запис 21.10.1998, м. Київ, інтерв'юер Овсієнко В. В. URL: <http://museum.khpg.org/1194898688> (дата звернення 19.09.2022).
4. Каганов Ю. Виховання «радянської людини» в Україні: КДБ проти школярів (1960–1970-ті рр.). *Схід*. 2017. № 4. С. 57–63.
5. Кириченко С. *Люди не зі страху. Українська сага : Спогади*. К. : Смолоскип, 2013. 920 с.
6. Ковалевич Т. Засоби тиску на український дисидентський рух та його дискредитація з боку КДБ. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2019–2021. Спецвипуск. С. 423–435.
7. Мороз В. *Есеї, листи й документи*. Мюнхен : Сучасність, 1975. 288 с.
8. Оловянников Я., Золототрубов В., Нерушенко В., Чернов В. *Особенности борьбы советской контрразведки с идеологической диверсией зарубежных буржуазно-националистических организаций и подрывной деятельностью враждебных националистических элементов : Учебный материал*. Москва, 1974. 140 с.
9. Оловянников Я., Шевчук В., Нерушенко В., Голушко Н., Чернов В. *Особенности борьбы советской контрразведки с идеологической диверсией зарубежных буржуазно-националистических организаций и подрывной деятельностью враждебных националистических элементов : Учебное пособие*. Москва, 1978. 200 с.
10. Сіромський Р., Сіромська Г. «Ідеологічні зриви» або справа «Москіти»: архівні документи про реакцію КДБ і комсомольсько-партійних органів Львівського університету на антирадянську діяльність студентів-істориків (1972–1973 роки). *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2017. Спецвипуск. С. 513–540.
11. *Судовий процес Валентина Мороза: розсекречені матеріали / упор. Б. В. Паска. Брустури : Дискурсус, 2021. 704 с.*

REFERENCES

1. Birchak V., Dovzhenko O., Kohut A., Makarov Yu., Popovych O., Yasynevych Ya. *Arkhivy KGB dlia media : Posibnyk* [KGB Archives for Media: A Guide]. K. : K.I.S., 2018. 216 s. [in Ukrainian].
2. *HDA SBU – Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy* [Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine].
3. Interviu z Vitaliiem Shevchenkom. Zapys 21.10.1998, m. Kyiv, interviiuer Ovsiienko V. V. [Interview with Vitalii Shevchenko. Record 21.10.1998, Kyiv, interviewer Ovsiienko V. V.]. URL: <http://museum.khpg.org/1194898688> (accessed 19.09.2022). [in Ukrainian].
4. Kahanov Yu. Vykhovannia «radianskoi liudyny» v Ukraini: KDB proty shkoliariv (1960–1970-ti rr.) [Education of the "Soviet Man" in Ukraine: KGB against Students (1960–1970's)]. *Skhid*. 2017. № 4. S. 57–63. [in Ukrainian].
5. Kyrychenko S. *Liudy ne zi strakhu. Ukrainska saha : Spohady* [People are not Afraid. Ukrainian Saga : Memories]. K. : Smoloskyp, 2013. 920 s. [in Ukrainian].
6. Kovalevych T. Zasoby tysku na ukraïnskyi dysydentskyi rukh ta yoho dyskredytatsiia z boku KDB [Means of Pressure on the Ukrainian Dissident Movement and Its Discrediting by the KGB]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia istorychna*. 2019–2021. Spetsvypusk. S. 423–435. [in Ukrainian].
7. Moroz V. *Esei, lysty y dokumenty* [Essays, Letters and Documents]. Miunkhen : Suchasnist, 1975. 288 s. [in Ukrainian].
8. Olovyannikov Ya., Zolototrubov V., Nerushenko V., Chernov V. *Osobennosti borbi sovetskoï kontrrazvedki s ideologicheskoi diversiei zarubezhnikh burzhuazno-natsionalisticheskikh organizatsii i podrivnoi deyatelnostyu vrazhdebnykh natsionalisticheskikh elementov : Uchebnyi material* [Features of the Struggle of Soviet Counterintelligence with the Ideological Sabotage of Foreign Bourgeois-nationalist Organizations and the Subversive Activities of Hostile Nationalist Elements : Educational Material]. Moskva, 1974. 140 s. [in Russian].
9. Olovyannikov Ya., Shevchuk V., Nerushenko V., Golushko N., Chernov V. *Osobennosti borbi sovetskoï kontrrazvedki s ideologicheskoi diversiei zarubezhnikh burzhuazno-natsionalisticheskikh organizatsii i podrivnoi deyatelnostyu vrazhdebnykh natsionalisticheskikh elementov : Uchebnoe posobie* [Features of the Struggle of Soviet Counterintelligence with the Ideological Sabotage of Foreign Bourgeois-nationalist Organizations and the Subversive Activities of Hostile Nationalist Elements : A Textbook]. Moskva, 1978. 200 s. [in Russian].
10. Siromskyi R., Siromska H. «Ideolohichni zryvy» abo sprava «Moskity»: arkhivni dokumenty pro reaktsiiu KDB i komsomolsko-partiinykh orhaniv Lvivskoho universytetu na antyradiansku diialnist studentiv-istorykiv (1972–1973 roky) ["Ideological Breakdowns" or the Case of "Mosquitoes": Archival Documents on the Response of the KGB and Komsomol-party Agencies of Lviv University to Anti-Soviet Activity of Students-historians (1972–1973)]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriia istorychna*. 2017. Spetsvypusk. S. 513–540. [in Ukrainian].
11. *Sudovi protses Valentyna Moroza: rozsekrecheni materialy* [Valentyn Moroz Trial: Declassified Materials] / upor. B. V. Paska. Brustury : Diskursus, 2021. 704 s. [in Ukrainian].